

Վ Ա ՆՏ Ո Ս Պ *)

III

Խնչպէս Հայաստանի ամենայն կողմերում, նոյնպէս և Վան-Տոսպ գաւառի սահմանին մէջ հայոց վանքերը, որոնք Վասպուրականի այս մասում բազմաթիւ են, գրաւում են երկրի ամենալաւ տեղերը, հաստատուած լինելով ընդհանրապէս ջրաշատ ձորերի բերան կամ լեռանց լանջերի դիւրին վայրերում:

Այդ վանքերի պսակը կազմում է Վարազայ Մենաստանը ս. Նշան անուանով—յանունն խաչափայտի, որը իբր թէ կախել է կրծքից Հոֆֆսիմէ նահատակը—որ տարածւում է Վարազայ լեռան արևմտ. կրծքի վրայ, ջրաշատ, դալարաւէտ և բազմաթիւ ծառաստաններով չրջապատուած գեղեցիկ ձորակի մէջ, քաղաքից 8 մղոն հեռաւորութեամբ դէպի արևելահարաւ, որից (քաղաքից) տեսանելի լինելու արգելք է լինում մի բլրակ, որի ետև թաղցնում է Վարագ իր գեղեցկութիւնները վասպուրականցի ամօթխած նորահարսի նման:

Վարագը թիւրքերից անուանւում է «Յոդի Բիլիսէ» (եօթն տաճար). վաղեմի այդ երջանիկ ժամանակներում կանգուն եղող 7 տաճարներից**) մի քանիսն են այժմ միայն կանգուն մնացել,

*) Տես «Մուրճ», № 7:

**) 1) Ս. Նշան, 2) ս. Աստուածածին, 3) Գետարգել ս. Նշան II, 4) ս. Գէորգ, 5) ս. Սին (այժմ ծառայում է իբրև ցորենի շահմարան XVIII դարու կէսերից սկսեալ), 6) ս. Սոփիա, որ Բերզով եկեղեցի էլ է կոչւում, 7) ս. Յովհաննէս, բոլորն էլ խիտ և միմիանց մօտ շինուած, ծածուկ և փոքր տներով և նեղ անցքերով միմիանց հետ յարաբերութիւն ունենալով. վերջին երկու եկեղեցիները՝ ս. Յովհաննէս և ս. Սոփիա ուր մի առանձին խումբ են կազմում, նայելով որմերի վրայ գտնուած, ոչ ամբողջ, մի հին արձանազրութեան—«Նէ. թվին (981) ես Խաչաշ-Խաթուն, զուտը Գազկայ, յազգէն Բազրատունեաց, կենակից Սենեքերիմայ ար... (Նշուած) շինող ս. տաճարացս յիշեցէ ի մաքուր...»

մնացեալները խոնարհեալ կիսաւեր վիճակի մէջ են գտնուող անցեալ դարերում պարբերաբար տեղի ունեցող մեծ երկրաշարժների երեսից: Մնացեալ կանգուն եկեղեցիներն են ս. Աստուածածնի, ս. Գէորգայ *) և Գետարդի ս. Նշանի տաճարները, որոնցից վերջինս նորաշէն է և կառուցուել է անցեալ դարու սկզբներում (1811 թ.) Ղարաթա էֆէնդինց Յակոբ աղայի միջոցներով, ինչպէս երևում է վրան գտնուած արձանագրութիւնից: Ներկայ վեհ. հայրապետի Վարազայ վանքի վանահայրութեան ժամանակից, անցեալ դարի կէսերքում, այս գողտրիկ եկեղեցին ծառայում է իբրև մատենադարան-թանգարան, ուր ամփոփւում է ներկայումս պահարանների մէջ դարձած 400-ի մօտ ձեռագրեր գրչագիր մատենաների, մեծաւ մասամբ կրօնական-վարդապետական բովանդակութեամբ, և 1000 կտորից աւելի տպագրեալ մատենաներ—միայն թանգազին ազատեալները 1896 թ. աւելումներին: **)

Լինելով իսկզբանէ անտի Վասպուրականի ամենահարուստ վանքը, և եպիսկոպոսանիստ կենտրոն մի ընդարձակ թեմի, որ բովանդակում է 40-ից աւելի մեծ և փոքր գիւղեր,

(շարունակութիւնը ջնջուած)... շինուել են Սենեքերիմ արքայի օրով նրա նշանաւոր գողթից մի քանի տարի առաջ:

*) Ս. Գէորգ եկեղեցու մէջ աշակողման դասում գտնուում են գերեզմանների երկու տապանաքարեր, որոնց վրայ օրոշակի կարգացում է. ա) «Թվին ԴՃՀՍ (1022). այս է հանգիստ տեառն Գեորգոսի կաթողիկոսին որ ի Տրապիզոն զգետն ձորոն արգելեաց առաջի Վասիլ արքային»: բ) Սյո է հանգիստ Սենեքերիմ Թադաւորին Թվին ԴՃՀԸ: Ինչ թիւում է, որ այս պատմական անձնաւորութիւնների, որոնք այնքան էլ պատուաւոր զերեր չեն կատարել մեր նախնեաց պատմութեան այդ շրջանի արիւնոտ թատերաքիմի վրայ—մահուանից յետոյ միմիայն նրանց մարմնի նշխարները՝ զուցէ և նշխարների մի մասը՝ տեղափոխուել են իրանց սիրելի—հայրենի մենաստանը զուցէ նրանց մի կտակի համաձայն, որովհետև որպէս յայտնի է, Գետադարձ Գետրոս կաթողիկոսի շէրքիմը մինչև այժմ էլ գտնուում է Սվազի (Սերաստիա) մերձ նրանից 3 մղոն միայն հեռաւորութեան վրայ գտնուող ս. Նշան մենաստանի ս. Կարապետի տաճարին մէջ:

**) Այստեղ արժէ յիշել, որ Վան-Տոսպում, եթէ Վանայ Ծովի կղզիներն էլ հեռը հաշուեք, կայ այս բովէիս աղահովապէս 2000 կտորից աւելի ձեռագիր մատենան—400-ը Վարազ, 1500-ը երեք տնապատներում (առնուազն 500-ական հաշւով իւրաքանչիւր կղզու ձեռագիր հաւաքածունքը) և մի քանի—2-300 հարիւր էլ քաղաքի եկեղեցիներում (օր. Սպողոս եկեղեցին Ֆերաքաղաքում 120 կտոր ձեռագիր մատեն ունի): Գարեք կայ աւելացնելու, որ մեր զբաղանութեան այդ թանկագին մնացորդները անյայտութեան են մատնուել մինչև այսօր էլ, միայն մեղուաշան Փլրղալէմեան վարդապետն է, որ մի քանիսի միայն յիշատակարանները օրինակելու համար խանգարել է նրանց փռելով պատուած անդորրութիւնը:

Վարազը եղել է ամեն անգամ ծաղկեալ և բազմանդամ միաբանութիւն ունեցող մի մենաստան, որով և բազմարդիւն և լուսատու վառարան իր կարևոր հայաբնակ շրջակայքին. նրա ազդեցիկ վանահայրերը վերջին մի քանի դարերի ընթացքում եղել են և Վանի առաջնորդներ, հովուելով միաժամանակ՝ Վանն ու Վարազը, կապելով ժողովուրդը (վանեցի) Վարազայ նուիրակ մենաստանին հետ սերտ և ամուր կապերով։ Նրա թեմերից աչքի են ընկնում իրանց մեծութեամբ և հարստութեամբ Աւանց, Արճակ և Շահապղի մեծ գիւղերը. իր սեպականութիւնն է կազմում այս 20—25 տարիներից ի վեր, խոշալ (Վան-Տոսպի արևելք) գաւառի Սալախանէ կոչուած արգասաբեր գիւղը, որը գնել է Ուրիմեանն 80-ական թւականների Հայաստանի ահաւոր սովից յետոյ սովելոց յանձնաժողովի տնտեսած մի կարևոր գումարով, և որին սակայն այժմ անտէրութեան երեսից կորսուելու վտանգն է սպառնում՝ դառնալով ինչ որ քիւրդ աղայի կալուածը և նրա հոտերի ընդարձակ արօտավայրը։ Այս թեմերից բացի՝ վանքը ունի ներկայումս հարուստ երկրագործութեան, ոչխարների և այլ ընտանի անասունների աջքի ընկնող երամներ և հարուստ արօտավայրեր թէ իր շրջակայքում և թէ Վարազայ լեռան կանաչաւէտ փէշերի վրայ, որոնք ամենայն եղանակում՝ բացի ձմեռուանից՝ ծածկուած են լինում ճոխ մշտադալար բուսականութեամբ։ Այլև վանքի ձորակը շրջապատող ընդարձակ անտառներ, ծառաստաններ, առատ ջրեր, քաղցրահամ և սառնորակ աղբերակներ Վարազայ լեռան ջրաշատ շտեմարանից բղխող, որոնք բանեցնում են վանքի մի քանի ջրաղացները և ոռոգում նրա այգիներն ու պարտէզները։

Վարազայ վանքի արևելա-հիւսիսային կողմի լեռան հովտի մէջ մի բարձրավանդակի վրայ Վարազ լեռան կրճքին մինչև այժմ էլ մնում են հին՝ Վերին-Վարագի հսկայ շինութեան փառաւոր մնացորդները, նրա որմերը գրեթէ ամբողջութեամբ, աւերակների կարևոր մասերը, քարերը, միակտուր, գլանաձև մեծ սիւները տարիներ առաջ կողոպտուել և ծառայել են Վանում թիւրք մզկիթների շինութեան. ինչպէս հաւաստում են, Ուլա կոչուած նշանաւոր ջամիի (մզկիթ) երկու մեծ սիւները գեղեցիկ դրուագներով՝ բերուել են Վերին-Վարագի աւերակներից։ Այս աւերակ մենաստանին մերձ հոսում է մի փոքրիկ աղբերակ՝ Գրիստոսի-Աղբիւր կոչուած։

Վերին-Վարագին մերձ Վարազայ լեռան բարձրութիւնների վրայ բնակիչները ցոյց են տալիս աւանդաբար՝ Հօփսիմէ կոյսի ապաստանավայրը՝ Գայիլիա կոչուած, այլ և մի այր, ուր ճգնել է ինչ որ Թողիկ կոչուած ճգնաւոր, որի աղօթքով ինչ-

պէս աւանդում են պատմագիրներից շատերը, Ներսէս-Շինող կաթողիկոսի օրով 653-ին յայտնուել է ս. Հռիփսիմէ կոյսի կրծքի Գրիստոսի խաչափայտի կտորը, երբ որ լոյսեր է փայլատակել, և լուսեղէն 12 սիւններ իջել են զանազան տեղերի վրայ Վան-Տոսպ գաւառում, որոնք կազմել են ներկայ Վան-Տոսպի վանքերի և տաճարների կառուցման սկզբնապատճառը: Յիշեալ խաչափայտը երկար ժամանակ պահպանուում էր իբրև սրբութիւն Վարագայ վանքի մէջ, որից և առել է նա իր ս. Նշան անունը, և որի գիւտը կազմում է հաւանօրէն նրա հիմնարկութեան սկիզբն ու թւականը (653)՝ մինչև 1661 թ., երբ Սոչապ քաղաքի մեծ անառիկ բերդի տէր Թաթար-Չոմար բռնակալը աւերում և թալանում է վանքը և գերի վարում ս. Նշանը, այդ անձեռմխելի համարուող սրբութիւնը: Չորս տարի յետոյ միայն ժամանակի Վանի ամենաազդեցիկ մեծատուն Սոճա-Մարխասի միջնորդութեամբ ազատուում է և բերում այս անգամ Բերդաքաղաք, Վանի Տիրամայր եկեղեցին, որտեղից էլ 1717-ին տեղափոխուում է նոյն Բերդաքաղաքի առաջնորդանիստ էջմիածին կոչուած եկեղեցին, որ յետ այնորիկ կոչուում է ս. Նշան, ուր պահուում է մի ծածուկ պահարանի մէջ մինչև այսօր էլ իբրև ասպանով տեղ, և շատ հազւադէպ պարագաներում միայն— ժանտախտի, սովի դէպքերում է դուրս հանուում *):

Վարագայ վանքը այժմ աննախանձ վիճակի է մատնուել, մօտիկ անցեալում տեղի ունեցող հայկական ահռելի կոտորածների ժամանակ սա էլ ենթարկուեցաւ հարստահարութիւնների. այդ ժամանակից ի վեր ամեն ինչ փոխուեցաւ. ապականիչ մի հով անցաւ կարծես այդ սրբավայրի վրայից սրբելու, քչելու նրա միջից լաւը, նուիրականն ու օգտակարը: Անցեալում միշտ ունեցած հոյակապ միաբանութեան մի-երկու (մէկ հոգևորական, մէկ աշխարհական) բեկորները են միայն մնացել, Հայաստանի այդ մօայլ հորիզոնին վրայ մերթ ընդ մերթ շողեր արձակող, լուսաւոր, հրաշայի խօսքերի ազդեցիկ գործիք՝ տպարանը իր պարագաներով օտարին, բռնաւորին է ծառայում ներկայումս: Վանքի աւերուած նիւթական շէնքերը միայն նորոգուում են հետզհետէ, և մի քանի տասնեակ որբերից կազմուած խղճուկ որբանոցը ծառայում է կենդանութիւն տալու վանական թրմբած կեանքին, բայց այդ արուեստական ճիգերը ոչ մի բանի չեն

*) Վանի տարեգիրները յիշում են իբրև բացառիկ դէպք նրա դուրս հանուելը և ժողովրդին ի ցոյց դրուելը 1755 թ. Վանում երեւցող մի մեծ մահտարածամի ժամանակ:

ծառայում, ըստ որում պակասում է նրա մէջ կենսատու, կենդանարար ոգին:

2 Ս. Գրիգորի՝ Սալնապատու վանքը.—Վարագ լեռան հիւս. փեշերի վրայ մի գեղեցիկ ձորակի մէջ շինուած է ս. Գրիգորի փոքրիկ մենաստանը յանուն Գրիգոր Լուսաւորչի, որը հին ժամանակներում Սալնապատի վանք և մեր պատմագիրներից էլ շատ անգամ Ձորավանք է կոչուել: Միմիանցից շատ մօտիկ՝ կից շինուած 3 մատուռները՝ ս. Գրիգոր, ս. Կարապետ, ս. Աստուծածին, նրանց շրջապատող մի քանի միաբանական և ուխտաւորների սենեակներով՝ կազմում են այս գեղեցիկ մենաստանի ամբողջութիւնը, որ իր մեղմ և հիանալի կլիմայով և քաղցր, վճիռ ջրերով հանդիսանում է իբր ամենայարմար ամառանոց և օդասուն բնակավայր և ապաստանավայր վանեցիների՝ քաղաքի ամառուայ տապից խուսափող: Մեր տարեգիրներում յիշուած են մի քանի նորոգութիւնները այս վանքի վրայ եղած, նախ 1260 թ., ապա նոյն վանքի վանահայր Ստեփանոս եպիսկոպոսի ժամանակ և նրա ձեռքով 1559 թ. վանեցի Մէլիք-Լուլիճան և որդիք նորոգել են ս. Աստուծածնի տաճարը միայն, և յետ այնորիկ մի քանի անգամներ էլ: Այս վերջին տարիներում ուխտաւորների համար միայն շինուել են յարմարաւոր սենեակներ բարձր դիրքով, որոնք շրջապատում են վանքը, առաւելապէս նրա արևելահարաւը. իսկ բուն վանքի վրայ կատարուել են աննշան նորոգութիւններ՝ մի քանի փոքր կարկատաններ միայն:

Սալնապատու ս. Գրիգորի վանքը մօտիկ անցեալում ունեցել է ճոխ և քաղմաթիւ միաբանական հոյակապ ուխտ. յիշուած են օր. Սալնապատու Յովսափ եպիսկ. (1628—1642), Եղիշէ վարդապետ 1868 և ուրիշները նշանաւոր և իրանց ժամանակի գիտնական հոգեորականները. այժմ տարաբախտաբար ներկայացնում է վանքը մի միաբանական անապատ, ամայութիւն. մի փոխ բերած ծերունի վարդապետ միայն տարին միերկու անգամ աղօթքի միմունջներ է հնչեցնում Աստուծոյ այդ հինաւուրց տաճարների մէջ: Վանքից քիչ հեռու մի բարձր բլրակի վրայ գտնուած է մի փոքրիկ մատուռն. նրան մերձ գտնուած է մի աղբերակ. այս բլրակի վրայ կարծուած է լինել աղօթավայր ս. Գրիգոր Լուսաւորչի: Շատերը նոյնացնում են Սալնապատու ս. Գրիգորի վանքը նրանից արեւմուտք երկու մղոն հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ձորավանք գիւղում (որ այժմ Թուրքաբնակ է) գտնուող համանուն վանքին հետ, որի աւերակները միայն երեւում են ներկայումս, գիւղին մերձը, և որը պիտի եղած լինի հաւանօրէն մեր մի քանի աստանդական

հայրապետների ապաստանարանը, ուր պահուելիս է եղել Լուսաուորչի գաւաղանը և հայրապետական քողը, որոնք հին ժամանակներում հայրապետական աստիճանի նուիրական զարդերն ու անօթներն էին կազմում: Դեռ մի քանի տարիներ առաջ Վանի մի մզկիթի գաւթից դուրս եկաւ մի տապանաքար իր արձանագրութեամբ Դրասխանակերտցի Յովհաննէս Ե. կաթողիկոսին պատկանող, որ իր վերջին տարիներում ապաստանել է այդ տեղ և կնքել իր երկտաւոր կեանքը իր պատմական երկասիրութիւնը վերջացնելուց անմիջապէս յետոյ:

3) Կարմրուորի ս. Աստուածածնի փոքրիկ վանքը գտնուում է Ձորավանքից դէպի հարաւ Շուշանից լեռան սարալանջերի վերայ, քաղաքից 5 մղոն հեռու դէպի արեւելք բարձրահայեաց զէրօով: Այս փոքրիկ վանքը շրջապատում են մի քանի հազար տարուայ հնութեան դրոշմը կրող աւերակների մնացորդներ, որպէս ջոյց են տալիս նրանցից պարբերաբար՝ բայց ոչ կանոնաւոր՝ պեղումներով դուրս եկած զանազան իրեր, մերթ էլ բեւեագիր, ամենայն հաւանականութեամբ Ուրարդեանց շրջանի ժամանակներից մնացած:

Կարմրուորի վանքից դէպի արեւմուտք Վանայ դաշտի վրայ նայողի առաջ բացւում է մի սքանչելի տեսարան—Վանայ ծովակը՝ իր ծփուն կոհակների շողշողումով, որպէս արծաթի չըթաներ՝ նրան շրջապատող լեռներով՝ կանաչադարձ դաշտը, որի վրայ սփռւում է քաղաքը լայնարձակ նստուածքով և խիտ այգեստանով:

Վանքի հին նորոգութիւններից մէկը յիշուում է 1615 թ. նորոգութիւնը նոյն վանքի Զաքարիա վարդապետի վանահայրութեան օրով, վանեցի Սոճա-Միրաքի ձեռքով: Մի քանի տարի առաջ էլ նորոգւում է վերջին աւերումներից յետոյ յարմարելու համար մի որբանոցի, որ մի վանեցու գովելի ջանքերով մի քանի տարի գոյութիւն ունեցաւ:

4) Ս. Խաչ վանքը շինուած է Վանայ դաշտի հարաւային սահմանի վրայ գտնուող բլրակի վրայ, որ իր անունով է կոչւում. Կուռուպաչ գիւղին շատ մերձ գտնուող այս վանքը, որ խորին հնութեան զբոյժ է կրում իր վրայ, ամենայն տարի գրաւում է դէպի ինքը ուխտաւորների ահադին բազմութիւն, մասնաւորապէս քաղաքի Արարք կոչուած թաղից և շրջակայ գիւղերից: Զարմանալին այն է, որ վերջին տարիներում կարողացաւ նմանուել հարուստ և մեծ վանքերին և իր աղքատիկ և սուղ միջոցներով և կալուածների արդիւնքով և չնչին եկամուտներով կարողացաւ պահպանել մի փոքրիկ որբանոց 10—15 որբերից: Վերջին տարիներում նոյն վանքի հոգաբարձութեան

ջանքերով շինուեցաւ վանքի համար մի քանի կոկիկ շինութիւններ միաբանութեան և ուխտաւորների համար: Մէկ ծերունի վարդապետ և երկու տիրացու միաբանական մարմին հսկում է այս փոքրիկ մենաստանի պահպանութեան վրայ:

5) Ի հնումն վան-Տոսպում ցիրուցան բազմաթիւ վանքերի այժմու ներկայացուցիչ եղող այս մի քանի վանքերից շատ արժէ յիշել և ս. Խաչ վանքից դէպի արևմուտք՝ Արտամէդ քաղաքին մերձ՝ ծովի վրայ նայող և գեղեցկանիստ մի բլրակի վրայ շինուած Կոնկու ս. Աստուածածնի վանքը, որ ներկայումս անտէրութեան է մատնուել: Այս վանքը իր անունն առած լինի իբր թէ պատարագի ս. Խորհրդի ժամանակ գինու բաժակի պակասութեան համար խաղողի մի ողկոյզ բերող կըռունկից, որպէս աւանդում է Հ. Հ. Սարգսեան *). Բայց այս տեսակ պարագաներում բանաւոր է ենթադրել, որ յաճախ պատմուածքները, աւանդութիւնները ժողովրդի կողմից յերկու-ւում են զանազան անունների վրայ, քան թէ անունները դուրս են գալիս այդ տեսակ անհեթեթ իրողութիւններից, ինչպիսի-նները ստեղծելու ընդունակ են ժողովրդի ջերմեռանդ երևակա-յական թռիչքները:

IV

Այս երկրի պատմութեան անյիշատակ ժամանակներում վան-Տոսպ գաւառը հանդէս է գալիս իբրև կուլտուրական և ռազմագիտական նշանաւոր կենտրոն, որի սահմաններում իշխող ժամանակի քաղաքակրթութեան կարևոր մէկ ներկայացուցիչ եղող հարստութեան ծագման և պատմական զարգացման վերաբերեալ շատ կցկտուր և ցամաք տեղեկութիւններ են հասել մեր ձեռք տարաբախտաբար այն սակաւաթիւ բնեռագիր արձանագրութիւնների միջոցով, որոնք սփռուած կան այդ հըզօր տէրութեան հինաւուրց սահման կազմող երկրների մէջ ամենայն կողմ ցիրեցան, որոնց թիւը՝ ինչքան հետազօտող գիտութիւնը կարողացել է լոյս աշխարհ հանել՝ 100-ից հազիւ է անցնում, որոնցից 90-ի չափ գիտութեան սեպհականութիւն են կազմում այս բոպէիս: Այդ հարստութեան ինքնակալների լեզուն, որպէս և գրութեան օրիգինալ ձևը մեծ դժուարութիւններ էր յատուցանում դեռ մի քանի տարի առաջ՝ ուսումնասիրողի քայլերի հանդէպ, ի բաց առեալ Շարիրտուրիս I ինքնակալի (835—820 Ն. Ք.) երկու արձանագրութիւնները, որոնք

*) Հ. Հ. Սարգսեան. Ցեղաբնութիւն, 1864, Վենետիկ. 256:

դրոշմուած են ասորական բնեռագրերով, որոնք հետզհետէ հարթւում են:

Դժբախտաբար մինչև այժմս էլ որոշ չի կարելի ասել, թէ ինչպէս էր յորջորջւում այդ հոյակապ տէրութեան մէջ ապրող ազգաբնակութեան ցեղական ազգային անունը: Նրա միապետները անուանւում են մերթ՝ արքայ հօօր, արքայ Բիայնայ, «արքայ՝ հօօր քաղաքին Տուչպա», այլև «երկիր Ուրարդու», «աշխարհ հայերի»՝ առաւելապէս թշնամիների ձեռքով փորուած արձանագրութիւնների մէջ: Բնիկ—վանեան բնեռաձև արձանագրութիւնների մէջ ամենից գործածականն է Բիայնայ անունը իբրև հին անուն վան քաղաքի կամ վան-Տոսպ գաւառի, և որի անունով հաւանօրէն կանչուել է և ազգաբնակութիւնը: Դարեհեան արձանագրութիւններից մէկի մէջ պատահում է և Հարմենիապ (Արմենիա?) անունը, թէ ինչ աստիճան նշանակութիւն ունի խաղէական ազգ, կամ խաղեանք անունը, որ տալիս են Բեք և Լեման գերման գիտնականները այդ ազգին իրանց վերջին հետազօտութիւնների վրայ հիմնուած—չի կարելի որոշ ասել, այդ ենթագրութեան հիմք կարող է լինել գուցէ (այն էլ շատ թոյլ հիմք) այն հանգամանքը, որ նրանց Աստուածների գլխաւորը կոչուել է «Սալդիս», որի անունով բազմաթիւ մեհեաններ են եղել այդ լայնածաւալ տէրութեան ամենայն մասում:

Այսպէս թէ այնպէս արձանագրութիւններից այս յայտնի է լինում, որ Տուչպա քաղաքի կամ «Ուրարդեան հարստութեան»—ինչպէս անուանում են սովորաբար—միապետների սկզբնական ծայրը հասնում է ոմն ինքնակալ Լուտապրիսի՝ IX դարում Ն. Բ., որից անմիջապէս յետոյ երևան է գալիս Արամէս (860—845), որ մի նոր հարստութեան հիմնադիր է երևում, որին յաջորդում են 10—15 միապետների մի ոչ շատ որոշ և աննդհատ շարք մինչ VI-րդ դարու սկզբները Ն. Բ., երբ ընդհատւում է յանկարծ յիշատակութիւն այդ տոհմի մասին՝ կազմելով մութ անորոշ և տարտամ մի անցման չրջան, ոտից յետոյ հայկական թառերաբեմի վրայ հանդէս է գալիս հիւս. արևմտեան կողմից արշաւող մի թարմ, ընտիր առանձնայատկութիւններով օժտուած հայկական սերունդ, որին պէտք է տեղի տուած լինի ուրարդու կամ հայերի պետութեան իր ջլատուած և քայքայուած կազմով:

Տուչպան կամ վանը եղել է ուրարդեան կայսրների քաղաքական կենտրոն՝ Արամէսի յաջորդներից Մինուաս I-ի օրով (VIII դար) որի անմիջական յաջորդը Արդիստիս I-ի հըս-

Վանում աւերակներ թակից, գլխաւորաբար Թոփրագ-Գալէի միջից պեղումներով երևան եկած ուրարդեան կուլտուրայի մնացորդները—զանազան անօթներ, շէնքի կտորներ, կաւ, կիր, հսկայ աղիւմներ, վահաններ և հսկայ շէնքերի պատկառելի բեկորները՝ յատկօրէն ցոյց են տալիս, որ այդ հարստութեան շրջանում Տուշպան եղել է քաղաքակրթութեան զօրեղ կենտրոն, և նրա բնակիչները—որպէս ոստիկաններ այդ իշխանութեան ժամանակի կուլտուրայի բարձրագոյն աստիճանի վերայ գտնուող ժողովուրդ:

Իրանց պաշտած և երկրպագած աստուածները և իրանց անլերջ և յանդուգն պատերազմներին յաղթանակ պարգևող զէք եղել են—Սաղի, Թէիշպա, Արդինի և ուրիշները, որոնց չեն խնայել Բիխնայի միապետներն իրանց արքայավայել և աստուածապատիւ պարգևները ու պատարագը յաւերժացնելով քարերի վրայ, անջինջ յիշատակի համար, իրանց սրբազան զոհաբերութիւնները*):

Հայկազեան կոչուած հայկակ, հարստութեան Տիգրան Մեծը (535—525 Ն. Ք.), ըստ Սոր.՝ որդի հատուածեալ Երուանդի, Վանը բնակեցրել է բազմաթիւ հրէայ գերիներով, որոնց տեղափոխել է ի Պաղեստին արած մեծ յաղթական արշաւանքից վերադառնալիս **): Քրիստոսից յետոյ IV դարում Շապուհ պարսից արքան աւերում է և կործանում Վան քաղաքը յունաց դէմ մղած պատերազմների ժամանակ***): Երկրի զիջքը, նրա անառիկ միջնաբերդը և բնական այլ յարմարութիւնները գլխաւոր պատճառներն են կազմում անշուշտ, որ ամենահին ժամանակներից սկսեալ տեսնում ենք ինքնուրոյնութեան և ըմբոստ անկախութեան ոգին զօրեղ պահուած այս երկրի տիրապետողների և նրա բնակիչների մէջ:

Արծրունիների տոհմը Վան անառիկ մայրաքաղաքով, նոյնիսկ զանազան հարստութիւնների տիրապետութեան ժամանակ երևան է գալիս որպէս կիսանկախ և հզօր իշխողներ իրանց սահմաններում և մերթ որպէս առանձին թագաւորութիւն՝ գլխաւոր իշխողների տկարութեան պահուն, ինչպէս եղաւ Բագրատունեաց Սմբատ I-ի օրով, X դարու վերջերում. այդ բաների համար շատ անգամ էլ չեն զգուշացել, չեն քաշուել խտրութիւն չը դնելու համար միջոցների մէջ, նրանք

*) Մհերի գլան արձանագրութիւնը՝ Ռուզասի Խալդիսին նուիրած զոհաբերութեան արձանագրութիւնը և ուրիշները:

**) Մ. Սոր., III—15:

***) Նոյն, III. և Փաւստոս, IV—56:

միաբանել են մի օտար ոստիկանի և ազգութեան թշնամի արար կամ թիւրք բռնակալի հետ և դաւաճանել իրանց տէրերին, որի համար էլ չեն կարող խուսափել այն դատապարտութեան կնիքից, որը դրոշմում է նրանց ճակատին համազգային ամնկողմընակալ պատմութիւնը հակառակ Թովմայի (Արծրունի) հզոր, բայց միակողմանի պաշտպանութեան և հովանաւորութեան:

X դարուց սկսեալ Արծրունիների աստղը թեքւում է դէպի արեւմուտքը. Տուշպայի հզոր արքաների արիւնը ցամաքում է Վանի իշխողների երակների մէջ, Բիաջնայի ինքնակալներին սգնորոշ մուսան քնանում է այլևս Բարքերը մեղկանում են յունական յոռի ազդող յարաբերութիւնների շնորհիւ բիւզանդական ղեղի և ցոփ կեանքը իր քնասալար հետեանքներով մուտք է գտնում նրանց արքունիքի մէջ, Սենեքերիմ, Արծրունիների հարստութեան վերջին իշխողը, 1021 թ. յանձնառու է լինում Վասպուրական ընդարձակ աշխարհն իր ծաղկած հոյակապ մայրաքաղաքով և բաղմաթիւ վանքերով ու մենաստաններով փոխանակել ինչ-որ յետ ընկած տեղի—Սըվազի հետ փոքր Ասիայում*):

Բիւզանդակ. պետութիւնն էլ չի կարող պահպանել այս կարևոր աշխարհը, և յետ այնորիկ Վան-Տոսպը լի շրջականերով և բնակիչներով մինչև 5—6 դար ներկայացնում է անընդհատ արեան, կողոպուտի, և աւերածութեան թատերավայր. ապա փոփոխակի անցնում է սելջուկեանց, թուրքմէնների և պարսից ձեռքը—1387, 1394 թ.թ. գրաււում է Լէնգդէմուրից, 7ր թողել է Վանում թիւրք տարրին միայն առանձնայատուկ յիշատակներ 1425 թ. թուրքմէն Խալէֆէ-բէյի ձեռքն է ընկնում, ապա երկար տարիներ թիւրքերի և պարսիկների մէջ կուածադիկ դառնալուց յետոյ 1636 թ. օսմանեան թիւրքերի վերջնական տիրապետութեան լուծի տակն է ընկնում, որը շարունակւում է մինչև այսօր: **)

*) Լատիվիւրացի Արիստ. վրդ., Պատմաբանութիւն. III.

**) Վան-Տոսպ դաւառի և վանեցիների այս հինգգործաւ տառապանքի և նրա պատմութեան արեւմտ էջերը իրանց մանրամասնութիւններով դրոշմուած տեսնում են վերջին դարերի բաղմաթիւ, մեծմասամբ վասպուրականցի, տաբեգիւնների տարեգրութիւնների մէջ, որոնցից չլիտաղները կարելի է համարել— 1) Միսն վարդապ. Պառնուսցի 2) Միսասեց Թովմա վարդապ. Աղթամարցի, 3) Յովհ. կրօնաւոր Արճիւնցի, 4) Բարսեղ վարդապետ Վարդգեսի, 5) Գր. դպիր Վանցի, 6) Բարդուղ. վարդապ. Ջուշանցի, 7) անծանօթ մի տարեգիր, Վանցի, 8) Բէլլար Վանցի, 9) Մուրատեան Վանցի 10) անանուն մի տարեգիր, 11) Յար. քահանայ խալֆայ Վանցի. 12) Յովհ. եղիսկոպոս Թոփուզեան, վանահայր Լիմ անապատի, 13) Յովհ. վարդապետ. Լմեցի և ուրիշները, որոնցից շատերը

Ճակատագրորէն յաւէտ տառապելու համար գոգցես ըստեղծուած հայը թիւրք փառչահնների տիրապետութեան ներքոյ էլ Տոսպ դաւաւում հանգիստ և ապահով օրեր վայելել չի կարողանում։ Վան քաղաքը դառնում է իշխողների նահանգական կուսակալանիստ կենտրոն, օսմանեան վերջնական տիրապետութիւնից սկսեալ մինչև ներկայ թւականը Վանում նստող վալիները (կուսակալ), որոնց թիւը հարիւրից անցնում է, իւրաքանչիւրը մի-մի դահիճ, բռնակալ է եղել թշուառ և ստրկացած ազգաբնակութեան գլխին*)։ Այս ընչաքաղց հրէշների համեղ զոհերն էին ներկայանում ամենից աւելի ժամանակի հայ մեծատունները, որոնք խոջա էին կոչւում ընդհանրապէս. այդ աչքէլ ընկնող խոջաներից, որոնք անշուշտ մեծամեծ ազդեցիկ դերեր են խաղացել վալիների կառավարութեան գործում, աջակցելով և օգնելով նոցա թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս, յիշուում են խոջա խանամիրն (1637 թ.), խոջա Ամիրխան, խոջա Մարխաս, խոջա Սարուխան, Ռոնջան աղէն, Ղարասէֆէրեան Ախիջան աղէն (1741), խոջա Սահակ, (1766)։ Մի նոր վալի Վան մտնելիս, առաջին գործն էր լինում երկրի հարուստներից, գլխաւորաբար հայերից՝ իհարկէ՝ նուէրներ հաւաքել։ Վայ այն հարուստին, որ կը համարձակուէր աչքաթող անել կատարելու այդ նուիրագործուած աւանդական պարտականութիւնը, այդ դէպքում իր կարողութեան մեծագոյն մասից ձեռք պիտի քաշէր նա։ Տուգանքներին վերջ չէր լինում այնժամ։ Տարեգիրները յիշում են յատկապէս խոջա Ալիասի կախաղանի վրայ բարձրանալը (1677 թ.) Վանի Բաբը-փաշայի ձեռքով, որպէս և Ղարասէֆէրենց Յակոբ աղայի անագորոյն մահը իրանց դրան մօտ եղող մի կամուրջի վրայ Բերդաքաղաքում, չը նայելով որ՝ որպէս ասացի՝ այդ հարուստներից չատերը մեծ դիրք և ազատութիւն ունէին տեղական ազգաբնակութեան վրայ, որպէս և ազդեցիկ կարևորութիւն կառավարչական չըջանականերում

հաւաքել էր Վարադայ միաբան մեղուջան ֆերդալէման Ղանդ վարդապետ, որի նեկայումս էջմիածին դանուղ թղթերի հաւքածունների մէջ (ինքը վախճանուել է 1892 թ. Երուսաղէմում) պակասում են մեր նախնեաց պատմութեան և յիշատակների այդ թանգազին մնացորդները։ Դարեւի չէ որոշ տեղ, թէ ո՞ր են դրանք—արդե՞ծք Մկրեան աւագ քահանան է պահել Պոլսում իրան պահ տրուած միջոցին, թէ՞ Աղանեան Դիւտ քահանայի ձեռքով «վառն ի վերուստ»... է եղել Պոլսից էջմիածին բերելիս։ Վերջինս աւելի հաւանական է թւում ինձ։

*) Վանում նստող փաշաների (կուսակալ) ցանկը տես ի միջի ալլոց և Մանանայ, Գ. եղ. Մրուանձտ, Պոլս., 1884, վերջին յաւելումներ, Քուլոզ վարժապետի ձեւագրից քաղած։

և վալիների աչքում *)։ Սարսափելի օրեր։ Այսպես կազմակերպուած անօրինակ բռնակալութեան ճշող խարազանի տակ հեծող հպատակ, թշուառ ժողովրդի կացութիւնը անտանելի էր. ոչ թէ հպատակ, այլ սարուկ, բառիս իսկական նշանակութեամբ։

Այդ ստրուկի նիստ ու կացը չափած, կշռած ու որոշ էր. վայ այն հային, որ համարձակութիւն կ'ունենար երբեիցէ դուրս գալ ստրուկին վայել վիճակից և չեղուել. վայ այն վանեցուն, որ կը համարձակուէր ձիու վրայ նստած այգեստանից շուկայ գրնալ առևտրի համար և վերադառնալ, նա նոյն բոպէին իր կեանքից ձեռք պիտի վերցնէր։ Ի բաց առեալ հոգևորականներից՝ աշխարհական հայը, որպէս ներկայումս էլ, իրաւունք չ'ունէր երկար միրուք թողնելու. այս առթիւ տարեգիրներէր մէկը յիշում է, որ ՎՊուսի փաշէն թոյլատրել է հայերին միրուք պահել (1679 թ.)։ Նորա յաջորդները յետ խլած կը լինեն անշուշտ պետական այդ մեծ շնորհը, որ արել էր Մուսլին. որովհետև՝ որպէս ասացի՝ այսօր էլ վանում ոչ մի հայ չի համարձակուում երկար միտք անել, այդ մոնոպոլիան թիւրք տարրին է պատկանում միայն։

Մի ուրիշ տեղ պատահում ենք, որ 1680 թ. Ջան-Փուադ փաշէն հրամայել է հայերին գօտին (գլխակապ փաթաթոցը) առնել գլխից և ֆէս դնել**)։ Մի ուրիշ անգամ՝ թէ շէնսան փաշէն (1712) դեղին սոյն (կօշիկ) հայուն ետսող արաց (արգելեց)։ Եւ եթէ ի նկատի ունենանք այն անտանելի հանգամանքը, որ վալիների իշխանութիւնը տնում էր ամենից շատ 2—3 տարի վանում, մեծ գումարներով՝ շատ անգամ էլ արեան գնով ձեռք բերուած, այնժամ պարզ հասկանալի կը լինի, թէ թշուառ ուսման ինչեր քաշած կը լինի այդ մի քանի տարի միայն իշխող և իր յաջորդին միայն ճշուած արնաքամ և կմալք դարձած հպատակ ժողովուրդը յանձնող վալիների անսանձ և անվերջ կամայականութիւնների ներքոյ։

Այդ պարբերական իշխանական հարստահարութիւններին կը հետեւէին անշուշտ անտանելի թանգութիւններ և տնտեսա-

*) Նոյն գերն են կատարել և անցեալ XIX դարի սկզբներում տարող վանի հայ հարուստները, որոնցից աչքի են ընկել իրանց ոչ այնքան հարստութեամբ, որչափ աղքեցիկ նշանակութեամբ, Ղարաօէֆէրեան Յակօր և Ախիջան աղաներ, Մապունճեանները, Սոսոյեանները, Աջէմխաղոյեանները, Ֆէրճիլեանները, մասամբ Թէրլէմէզեանները, Ջարան-բէյ, Գանթարճեանները և ուրիշներ։

**) Ֆէօի գործածութիւնից առաջ վանեցիները իբրև զլիարկ գործածում էին դեռ մինչև անցեալ դարի կէսերն էլ քուլտի կոչուած բրդէ թանձր և շրէշով պնդաքրած մի տեսակ թաղիքէ զլիարկ, որի շրջապատը փաթաթում էին Գարապեօ-իշի կոչուած կապոյտ թաշկիւնակներ։

կան տաշնապ. և իրօք ժամանակագիրները յիշում են սղութեան և մեծ սովերի սոսկալի դէպքեր, ինչպիսին է Սիւլէյման փաշայի օրով, որպէս և 1758 թ. մեծ թանկութիւնները անմոռանալի Վանեցու յիշողութիւնից, որք աւանդուել են սերնդից սերունդ: Այս բոլորը, որպէս և տարեքնների անհաշտ թշնամութիւնը—յաճախ կրկնուող աւերիչ երկրաշարժները *) պատկերացնում են ճշգրիտ պատկեր այն թատերաբեմի, որք վրայ խաղացել է իր դժուարին դերը վան-տոսպեցի տոկուն հայր՝ երկար տարիներ յամառօրէն պահպանել կարողանալով իր վտանգուելու մօտ եղող զոյութիւնը և ազգային առանձնայատկութիւնները, որպէս և իր հաւատը:

Պէտք է աւելացնել նոյնպէս, որ մինչև անցեալ դարու կէսերը (1847) օտտոման կայսրութեան տիրապետութիւնը Վան-Տոսպի և շրջակաների վրայ անուանական է եղել միայն. մինչև այդ ժամանակ Վանի իսկական տէրերը եղել են քլւրդերը իրանց դաժան և բռնակալ իշխողներով: Բադրխան-բէգի, իման-Մահմուդի, իման-Աւդալի իշխանութիւնների արիւնոտ օրերը յիշում են մինչև այսօր էլ կենդանի ժամանակակիցներից. միայն 1847 թ. Պոլսից ուղարկուած Օսման-Մահմուդ-փաշային յաջողում է տեղական ազգաբնակչութեան (գլխաւորաբար հայերի) եռանդուն օժանդակութեամբ կալանաւորել ժամանակի հերոսներին—իման-Մահմուդ, իման Աւդալ և Մուստաֆա բէկերին, որոնք բռնաբար տիրում էին Վանին իր ընդարձակ շրջականերով, վերջնականապէս ամուր հաստատելով թիւրքական տիրապետութիւնը Վան-Տոսպ գաւառի վրայ**):

ԿԱՐՍԵՑԻ

(Գը շարունակի)

*) Հարժի տարեգրութիւնը հայոց. մէջ., Կ. Կոստանեան., Թիֆլիս, 1902, եր. 10—11:

**) Քրդական բարբառոս տիրապետութիւնից ազատուելու այս նշանաւոր դէպքը գրի է առել ժամանակակից ուսեալ Յովհաննէս վարժապետ Քոլոզ մի անհամ ոտանաւորով և զբարբար լեզուով: